

WERKGROEP
MIDDELNEDERLANDSE
ARTESLITERATUUR

W-MAIL

INHOUD

BERICHTEN VAN BESTUUR EN REDACTIE	2
• <i>W-mail</i> gaat digitaal	
• Een woord van dank voor de redactieleden	
• Afscheid van Lenny Veltman (penningmeester)	
• WEMAL-vacatures: redactieleden <i>W-mail</i> en penningmeester	
• Ingekomen berichten	
• Hartelijk welkom!	
• Karina van Dalen-Oskam benoemd tot hoogleraar	
UITREIKING VAN DE GOUDEN EREPENNING	7
<i>Sacha Voogd</i>	
VERSLAG WEMAL-STUDIEDAG 15 MAART 2013	9
<i>Moniek Vis</i>	
HATTEMSE HANDSCHRIFTEN IN UB UTRECHT	13
<i>Bart Jaski</i>	
RECENT VERSCHENEN LITERATUUR EN RECENSIES	16
<i>Frederiekje de Jongh en Sacha Voogd</i>	
BIJLAGE	
• Bij deze laatste papieren <i>W-mail</i> ontvang je een actuele ledenlijst	

BERICHTEN VAN BESTUUR EN REDACTIE

W-MAIL GAAT DIGITAAL

Sinds de oprichting van WEMAL, in 1999, is er door wisselende redacties hard gewerkt om twee keer per jaar een mooi blad uit te geven en aan de leden van de werkgroep toe te sturen. Echter, zoals ooit de handgeschreven boeken plaats moesten maken voor de boekdrukkunst, gaat ook de redactie van *W-mail* met haar tijd mee. Dit is dan ook de laatste papieren versie die je ontvangt.

Gelukkig zal *W-mail* niet verdwijnen: het is de bedoeling dat het blad zoals gebruikelijk twee keer per jaar verschijnt. De digitale versie zal dan – zoals nu ook al gebeurt – op de website worden geplaatst (<http://wemal.let.uu.nl/>). Via een nieuwsflits van het bestuur worden de leden hierop geattendeerd.

Naast het informeren van de WEMAL-leden over recent verschenen literatuur binnen het vakgebied, is het blad ook bedoeld om interessante onderzoeken onder de aandacht te brengen en de leden op de hoogte te houden van relevante activiteiten. Bijdragen van de leden zijn daarbij onontbeerlijk – de redactie zou zonder deze inbreng ogen en oren te kort komen. Daarom wil ik graag benadrukken dat de redactie zich aanbevolen houdt voor tips en bijdragen. Wij hopen dat wij nog vele jaren in staat zullen zijn een mooi (digitaal) blad te maken.

Namens de redactie, Sacha Voogd

EEN WOORD VAN DANK VOOR DE REDACTIELEDEN

Zoals je zojuist gelezen hebt, is dit de laatste papieren *W-mail*. Als nieuwsbrief van WEMAL heeft *W-mail* de afgelopen 14 jaar verslag uitgebracht over de diverse projecten en de leden geïnformeerd over ontwikkelingen op het gebied van het (Middel nederlandse) artesonderzoek. De aanvullingen op het *Repertorium* van Ria Jansen-Sieben (*W-mail* jaargang 2 t/m 9), recent verschenen literatuur en recensies, korte artikelen, samenvattingen van scripties en proefschriften, interviews met artesonderzoekers, nieuwe artesvondsten – elke aflevering werd met veel enthousiasme en kennis in elkaar gezet door de redactie.

Het bestuur maakt daarom graag van deze gelegenheid gebruik om nogmaals zijn waardering uit te spreken voor het vele werk dat de diverse redacties van de afgelopen 13 jaargangen hebben verricht: Erwin Huizenga, Gerrit Verbeek, Jaap Staal, Marjolijn Saan, Noor Versélewel de Witt Hamer, Frederieke de Jongh en Sacha Voogd... van harte bedankt!

AFSCHEID VAN LENNY VELTMAN (PENNINGMEESTER)

Lenny, medeoprichtster van WEMAL, gaat het bestuur na 14 jaar trouwe dienst verlaten om zich aan haar onderzoek te wijden rondom een 16e-eeuwse tekst van Johan Fruytiers. Vanaf het begin heeft Lenny met veel betrokkenheid en creatieve ideeën bijgedragen aan de groei en ontwikkeling van WEMAL. Ze blijft WEMAL als actief lid volgen. Lenny, heel veel dank en veel succes met je onderzoek!

WEMAL-VACATURES: REDACTIELEDEN W-MAIL EN PENNINGMEESTER

Onlangs is Arjan van Dixhoorn toegetreden tot het bestuur (verderop stelt hij zich voor). Daarnaast zoeken wij nog een nieuwe penningmeester. Als penningmeester ben je verantwoordelijk voor de financiële administratie van WEMAL rondom de jaarlijkse contributies en declaraties. Verder ben je als bestuurslid natuurlijk nauw betrokken bij het ‘reilen en zeilen’ van onze werkgroep.

Voor *W-mail* ‘nieuwe stijl’ zoeken we een redactie met een frisse blik en goede ideeën. De redactieleden overleggen over de inhoud en coördineren de uitvoering ervan. Een van de redactieleden verzorgt de lay-out. *W-mail* wordt (nu nog) als pdf-bestand aangeleverd en door de webredacteur op de website gepubliceerd. Op termijn staan we natuurlijk open voor optimaal gebruik van de ICT-mogelijkheden. Om op de hoogte te blijven van nieuwe ontwikkelingen in het artesonderzoek vinden wij het belangrijk dat er onder de redactieleden ook iemand is die goede contacten heeft met de universitaire wereld.

Als je meer wilt weten over deze vacatures, kun je contact opnemen met Moniek Vis (secretaris, moniekvis@gmail.com) of Sacha Voogd (redactielid, svoogd@xs4all.nl).

INGEKOMEN BERICHTEN

Beste Wemalleden,

Per 1 april jl. heb ik mijn functie als penningmeester van WEMAL neergelegd. Als medeoprichter van onze werkgroep was dit zeker geen gemakkelijk besluit, maar ik wil me nu volledig gaan richten op het editeren van een 16e-eeuwse tekst die nodig aandacht verdient: de 16e-eeuwse beschrijving van de Allerheiligenvloed (1570) door rederijker en journalist *avant la lettre*, Johan Fruytiers.

Tot er een nieuwe penningmeester gevonden is, kun je voor vragen over contributiebetalingen terecht bij secretaris Moniek Vis. Overigens betekent dit bericht geen afscheid, want ik blijf vanzelfsprekend lid van WEMAL!

Lenny Veltman

Beste Wemalleden,

Sinds kort ben ik toegetreden tot het bestuur van WEMAL en ik maak graag van de gelegenheid gebruik om me hierbij aan jullie voor te stellen.

Ik ben onderzoeker van het FWO-Vlaanderen aan de UGent en door het Hurgronje Familie Fonds benoemd als bijzonder hoogleraar in de Geschiedenis van Zeeland in de Wereld bij het University College Roosevelt te Middelburg. Sinds mijn promotie in 2004 op een proefschrift over de rederijderskamers als een cultuurbeweging toegewijd aan de zeven vrije kunsten, voornamelijk de kunst van retorica, doe ik onderzoek naar de organisatie van de (volkstalige) relatie tussen kennis en samenleving in de lange zestiende eeuw (1450-1650). Ik bereid onder meer een boek voor over de ontwikkeling van een geleefde volkstalige filosofische praktijk, waarin het denken over en de omgang met de 'consten' in rederijkersteksten en andere artesteksten centraal zal staan.

Arjan van Dixhoorn

HARTELIJK WELKOM!

In deze rubriek geven wij nieuwe leden de gelegenheid zichzelf kort voor te stellen. De afgelopen maanden mochten wij de volgende leden verwelkomen.

MARJOLEIN HOGENBIRK UIT AMSTERDAM

Tijdens mijn werk als docent Middelnederlandse taal- en letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam heb ik het met mijn studenten dikwijls over medische, biologische, aardrijkskundige of astrologische kennis uit artesteksten. Deze kennis vormt de achtergrond waartegen bepaalde aspecten van veel andere teksten beter begrepen kunnen worden. Dat geldt ook voor mijn eigen onderzoeksveld, de Europese Arturliteratuur. Omdat ik op de hoogte wil blijven van het onderzoek naar de artesteksten, besloot ik lid te worden van WEMAL, iets wat ik me al lang had voorgenomen.

Bovendien hoop ik ook het een en ander te leren van jullie gezamenlijke editieprojecten in eLaborate. Nadat ik al eerder een editie met dit programma maakte (van *Walewein ende Keye*), werk ik nu aan een nog groter editieproject in eLaborate. Het gaat om een editie van de lange dertiende-eeuwse roman *Arturs doet* (ruim 13.000 verzen), een bewerking van de tragische Oudfranse prozaroman *Mort le roi Artu*. Het ligt in mijn bedoeling om daar ook samen met anderen aan te werken.

ANNA SIDDLE UIT NIJMEGEN

Na een bachelor Engelse Taal en Cultuur studeer ik dit jaar af in Engelse/Middeleeuwse en Vroegmoderne Letterkunde. Op dit moment ben ik bezig met een

scriptie over een laatmiddeleeuws verzamelhandschrift met medisch-astrologische teksten. Het fascineert mij hoe deze teksten steeds opnieuw werden opgeschreven en bewaard, en hoezeer ze door elke kopiist opnieuw gestalte werden gegeven. Ik hoop op de een of andere manier een bijdrage te kunnen leveren aan het beschikbaar maken van artesteksten.

NICOLINE VAN DER SIJS UIT NIJMEGEN

Ik ben verbonden aan de Radboud Universiteit als hoogleraar historische taalkunde van het Nederlands in de digitale wereld en aan het Meertens Instituut als projectleider Nederlab. Het doel van Nederlab is een diachroon corpus van het Nederlands voor onderzoekers beschikbaar te stellen (zie nederlab.nl). Voor historisch taalkundigen vormen de middeleeuwen een interessante periode: de oudste geschreven bronnen stammen uit die tijd, die bronnen zijn alle in dialect geschreven – in een taal die relatief dicht bij de gesproken taal lag, en in de middeleeuwen hebben zich veel taalveranderingen voorgedaan die uitmondten in het ontstaan van een geschreven standaardtaal. Het taalgebruik in non-fictieteksten is tot nu toe veel minder goed onderzocht dan het literaire taalgebruik, ook omdat er minder edities bestaan van non-fictieteksten. Vanaf 2007 coördineer ik een grote groep vrijwilligers die dergelijke edities vervaardigt, overigens veelal van teksten van na de middeleeuwen.

MARIKEN TEEUWEN UIT UTRECHT

Ik heb Muziekwetenschap en Mediëvistiek gestudeerd aan de Universiteit van Utrecht (1987-1993). In 2000 ben ik gepromoveerd bij prof. dr. A.P. Orbán (latinist) en prof. dr. C. Vellekoop (musicoloog) op een proefschrift over de antieke en middeleeuwse kennistraditie van muziek. In 1999 kwam ik in dienst bij Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (KNAW), en werkte ik aan een boek over de Latijnse terminologie van het intellectuele leven in de Middeleeuwen (*The Vocabulary of Intellectual Life in the Middle Ages*, Turnhout: Brepols, 2002). Als onderzoeker bij de themagroep Wetenschapsgeschiedenis van het Huygens ING verwierf ik in 2004 een NWO-Veni-subsidie voor het project 'Reflections of Scientific Debate in the Carolingian Period', en in 2011 een NWO-Vidi-subsidie voor het project 'Marginal Scholarship. The practice of Learning in the Early Middle Ages (c. 800 – c. 1000)'. Sinds 2012 ben ik benoemd tot bijzonder hoogleraar op de leerstoel 'Transmissie van middeleeuwse Latijnse teksten' aan de Universiteit Utrecht, bij het departement Geschiedenis.

Ik werk op het terrein van Latijnse teksten in middeleeuwse handschriften en ben geïnteresseerd in de transformatie van kennis van Oudheid naar Middeleeuwen, en in de cultuur van het intellectuele bedrijf in die periode. Ik onderzoek hoe middeleeuwse boeken de culturele processen weerspiegelen.

KARINA VAN DALEN-OSKAM BENOEMD TOT HOOGLERAAR

Al vele jaren is Karina van Dalen-Oskam actief betrokken bij de WEMAL-projecten, met name door de samenwerking met het Huygens Instituut voor de reeks digitale edities die WEMAL verzorgt (DBMA). Het editieprogramma eLaborate wordt door het HI ontwikkeld en ter beschikking gesteld. Naast haar werk voor het HI is Karina nu benoemd tot hoogleraar computationele literatuurwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam. Op 1 februari 2013 vond haar oratie plaats, gekoppeld aan een symposium over het bestuderen van (grote corpora) tekst met digitale methoden, en 'de haken en ogen' bij het inzetten van deze nieuwe technieken voor bv. edities, auteursherkenning en stilistiek.

Na het symposium en een ampele lunchpauze om de discussie voort te zetten, volgde de oratie met de intrigerende titel 'De stijl van R'. De computationele literatuurwetenschap wil de ICT-mogelijkheden optimaal benutten voor onderzoek naar aspecten als betekenis, lezer, schrijver enzovoorts. Hiervoor moet het tekstmateriaal gedigitaliseerd worden, maar hoe ga je vervolgens om met dat digitale materiaal? Het lijkt lonend de kwantitatieve, statistische benadering te combineren met traditionele methoden voor literatuuronderzoek.

Karina's hoofdinteresse ligt bij het computationele onderzoek naar literaire stijl, waarbij idealiter de toepassing van niet-traditionele methoden tot andere resultaten en nieuwe inzichten leidt. Zij illustreert dit aan de hand van een casus rondom het 18e-eeuwse schrijversduo Betje Wolff en Aagje Deken, met als hoofdvraag wat de inbreng van de individuele schrijfsters is geweest in hun gezamenlijke romans. Traditioneel wordt Wolff gezien als de 'goede' schrijfster met humor, Deken als de serieuze pendant. Uit de kwantitatieve analyse van hun romanpersonages en een vergelijking met persoonlijke brieven komt een genuanceerder beeld naar voren van twee intensief samenwerkende auteurs, die goed op elkaar zijn ingespeeld. De volledige oratie vind je op www.oratiereeks.nl.

In haar dankwoord geeft Karina aan dat de combinatie van haar functie bij het Huygens Instituut en de leerstoel in Amsterdam zeker een meerwaarde zal vormen voor haar toekomstige werk. En dan is het mooie moment daar dat ze haar plaats inneemt in de plechtige rij hoogleraren en heffen we het glas! WEMAL feliciteert Karina van harte met haar hoogleraarschap en wenst haar een succesvol vervolg toe.

UITREIKING VAN DE GOUDEN EREPENNING

Op 12 december 2012 werd de Gouden Erepénning van het Tweede Teylers Genootschap uitgereikt aan de WEMAL-leden drs. Greet Kuulkers-Jungman en dr. Annette Hemmes-Hoogstadt voor hun inzending *Tes beter versint eermen beghint. Overwegingen bij het opzetten en realiseren van een repertorium van Middelnederlandse rijmspreuken*.

DE ACHTERGROND VAN DE GOUDEN EREPENNING

Hans van Es, directeur van Teylers Museum in Haarlem, opent de middag en vertelt over de achtergrond van de Gouden Erepénning. Pieter Teylers van der Hulst, in 1778 als kinderloos weduwnaar gestorven, heeft een aanzienlijk vermogen nagelaten en vijf vrienden belast met de taak dit vermogen in dienst te stellen van kunst en wetenschap. Daartoe zijn twee genootschappen opgericht, die tot de dag van vandaag functioneren: Teylers Godgeleerd Genootschap en Teylers Tweede Genootschap.

Beide genootschappen kennen slechts enkele leden. Bij het Godgeleerd Genootschap zijn dat beoefenaars van godsdienstwijsbegeerte, godsdienstwetenschap, exegese van het Oude Testament, exegese van het Nieuwe Testament, geschiedenis van het Christendom en van oecumenica / praktische theologie. In het Tweede Genootschap zijn natuurkunde (fysica en biologie), letterkunde, geschiedenis, kunstgeschiedenis en numismatiek vertegenwoordigd.

Ieder genootschap komt jaarlijks bijeen in het Fundatiehuis en formuleert dan een prijsvraag betreffende een onderwerp uit een van de eigen disciplines. Stimulering van onderzoek door het uitschrijven van prijsvragen, een werkwijze die in de 18e eeuw veel voorkwam, is in het huidige Nederland nagenoeg volledig in onbruik geraakt en wordt nu alleen nog door de beide Teyler-genootschappen gebezigd.

Winnende inzendingen worden door Directeuren van Teylers Stichting bekroond met een grote gouden penning, die ontworpen werd in 1778.

HET ONDERZOEK NAAR RIJMSPREUKEN

Wim van Anrooij neemt het woord over en geeft een toelichting op de uitreiking van de prijs. De prijsvraag, in 2009 uitgeschreven, vroeg om '...een oorspron-

kelijke studie over Middelnederlandse spreuken of spreukencollecties, waarin het grote belang voor de cultuurgeschiedenis van de studie van deze tekstsoort wordt gedemonstreerd’.

Rijmspreuken, waarvan de lengte tussen twee en twintig regels bedraagt, zijn vanaf het eind van de dertiende eeuw schriftelijk overgeleverd. Langere spreukteksten, sproken genaamd, zijn vanaf iets latere datum opgetekend en werden vaak voorgedragen. Tot nu toe is er slechts summier onderzoek gedaan naar dit genre.

Van Anrooij stipt verder de vraag aan of het soort wetenschapsbeoefening door het uitschrijven van prijsvragen nog wel van onze tijd is. Hij wijst erop dat de BNM destijds ook vanuit een prijsvraag is ontstaan, waarbij het onderzoeksvoorstel de enige inzending was, die bovendien in eerste instantie nog werd afgewezen.

De prijsvraag uit 2009 heeft eveneens één inzending opgeleverd. Tijdens een uitgebreid juryberaad is deze inzending intensief besproken, vanmiddag wordt deze inzending bekroond.

Dan is het woord aan de winnaars. Annet Hemmes-Hoogstadt geeft een toelichting op het onderzoek. Zij vertelt dat bijvoorbeeld het Handschrift-van Hulthem een uitgebreide bron is voor rijmspreuken, die vaak een educatief en moraliserend karakter hebben. Zij geeft een aantal voorbeelden en wijst op de opvoedkundige strekking. Greet Kuulkers-Jungman vult aan dat er inmiddels 450 rijmspreuken uit het Handschrift Van Hulthem in de database zijn opgenomen, waarbij ook kruisverbanden in kaart worden gebracht.

Het grote belang van rijmspreuken is vooral gelegen in het feit dat zij inzicht bieden in wat de middeleeuwse mens bezighield. De wijze van verzamelen laat zien hoe men ermee omging; het is een uiting van cultuur uit die tijd.

Na deze conclusie wordt de bijeenkomst afgesloten. De redactie van *W-mail* wenst beide leden veel succes met het vervolg van het onderzoek.

Sacha Voogd

AANDACHT VOOR HET WEMAL-PROJECT PLATENBOEK

Tijdens de WEMAL-studiedag was er voor de pauze volop aandacht voor het platenboek dat in de maak is, met informatie over de diverse bijdragen.

KARINE VAN 'T LAND – NIET ZOMAAR EEN BOER EN EEN EDELMAN

De kernaafbeelding van Karines hoofdstuk is een houtsnede met een ploegende boer en een edelman die met de valkenjacht bezig is. De afbeelding maakt deel uit van *Der scaepherders kalengier*, een almanak uit 1513 met tips en aanwijzingen op het gebied van gezondheid. Je kunt je afvragen of een dergelijke afbeelding een realistisch beeld geeft. Karine betoogt van niet en legt dat uit aan de hand van de traditie en het Middeleeuwse wereldbeeld.

JOOST JONKMAN – EEN BLOM VAN SURGIEN

Joost vertelt niet alleen over het platenboek, maar ook over 'de ellende die erna kwam': zijn bijdrage aan het boek leidde tot een heel nieuwe speurtocht.

De kernaafbeelding komt uit een middenvijftiende-eeuws handschrift van de *Cyrgie* van Jan Yperman. In het midden staat een schematische weergave van de hersenen. Eromheen staan tekeningen van de grote voorbeelden van Jan Yperman, autoriteiten uit de geschiedenis van de moderne medische wetenschap, onder wie Lancfranc.

De oudst overgebleven fragmenten van Yperman gaan over neurologie. Joost is gepensioneerd neuroloog en zeer geïnteresseerd in deze fragmenten. Een zoektocht in de UB van Amsterdam leidde hem naar een versie van *Het boek van surgien* van Lancfranc die tot nu toe nog nauwelijks beschreven is. Yperman maakt gebruik van Lancfranc, maar kopieert hem niet. De afbeeldingen in de tekst van Yperman zijn veel minder nauwkeurig dan in die van Lancfranc, en wel zodanig dat de tekst wel bedoeld moet zijn geweest voor iemand die medische kennis had. Wellicht dat Yperman de tekst geschreven heeft voor een bevriende arts.

Hoe dan ook blijkt uit alles in de teksten van Lancfranc en Yperman dat zij eigenlijk heel modern zijn geweest in hun denken over medische onderwerpen.

MARCEL VAN DER VOORT – SLAGEN DIE DODEN, SLAGEN DIE GENEZEN

De kernaafbeelding van dit hoofdstuk komt uit een gedrukte uitgave van de *Hortus sanitatis* uit 1485. Er staat een man op die aan een tafel staat en iets onduidelijks doet met een aantal slangen. Hij houdt er een vast en er kruipen er twee onder de tafel.

De man is bezig om theriak te maken. Onder andere Jacob van Maerlant schrijft in zijn *Der naturen bloeme* al over theriak, een medicijn tegen allerhande venijn dat wordt gemaakt van addervlees. Handig, want gif was overal. Slangen, spinnen en schorpioenen leken het allemaal op de mens gemunt te hebben. Niet alleen op het platteland moest men waakzaam zijn voor dergelijk gevaar, ook in de stad was vergiftigingsgevaar aanwezig, bijvoorbeeld in de vorm van de gifbeker. Logisch dat de mens van meet af aan een tegengif probeerde te vinden.

Marcel vertelde ook over de oorsprong van theriak: het stamt al uit de Oudheid. Eeuwenlang is het als een probaat middel tegen vergiftiging beschouwd. Slangenvangers of adderkwekers zorgden voor voldoende toevoer van het hoofdingrediënt. De man op de kernaafbeelding zou een slangenvanger kunnen zijn of wellicht een apotheker.

PIA WAGENAAR – BALSEM VOOR ZIEL EN LICHAAM: DE HEILZAME WERKING VAN MUZIEK
Pia's kernaafbeelding is een miniatuur uit ca. 1430 die Saul en David laat zien. David speelt muziek voor Saul terwijl een duivelsfiguur Saul lastigvalt. In de Bijbel wordt vermeld dat het spelen op de lier Saul goed deed. Deze invloed van muziek is ook al terug te vinden in de Grieks-Romeinse mythologie; denk hierbij aan het lierspel van Orpheus.

Muziek werd in de middeleeuwen in verband gebracht met lichaamssappen, deugden en krachten. De getalsverhoudingen in de muziek, zoals de terts, beheersen ook de micro- en de makrokosmos, en daarom hebben verschillende toonaarden verschillende (helende) gevolgen. Wie naar de juiste muziek luistert, kan de verhoudingen in de ziel weer in balans brengen.

ANDREA VAN LEERDAM – STAND VAN ZAKEN PLATENBOEK

Na deze impressie van een aantal hoofdstukken uit het platenboek, laat Andrea zien hoe de hoofdstukopbouw van het platenboek er op dit moment uitziet. De inhoudsopgave komt de bezoekers van de studiedag van vorig jaar bekend voor; in grote lijnen is deze hetzelfde gebleven. Gestart wordt met een inleiding over het wereldbeeld van de middeleeuwer, waarna gezondheid, identiteit en interactie, en tot slot natuur, magie en het hiernamaals aan bod komen.

De hoofdstukken zijn opgebouwd volgens een strak format. Allereerst wordt de kernaafbeelding beschreven. Dit moet bij de lezer verwondering en vragen oproepen. Aan het eind van het hoofdstuk moeten deze vragen beantwoord zijn en moet het de lezer duidelijk zijn welke betekenis de beeldelementen hebben.

AANDACHT VOOR NIEUWE EN LOPENDE PROJECTEN

Na de pauze kwamen er nieuwe en aanverwante projecten aan bod.

JESSE DE DOES VAN HET INL OVER TRANSCRIPTORIUM

Het INL werkt mee aan een Europees project over handschriftherkenning. Het systeem waar nu mee gewerkt wordt, zorgt eerst voor normalisatie van de ingescande tekst. Wat krom is, bijvoorbeeld door een opbollende bladzijde, wordt in deze fase recht. Vervolgens brengt het systeem de kenmerken van de tekst in beeld. Dit gebeurt met behulp van diverse van tevoren opgestelde (taal)modellen en resulteert in een Word-graph die alle mogelijkheden in beeld brengt die de modellen in de tekst zien.

Voor het Nederlandse gedeelte van het project is het de bedoeling te werken met een duidelijk afgebakende tekstcollectie. Er is gekozen voor artesteksten. Onderzocht gaat worden wat er gebeurt als lexica en taalmodellen worden ingebracht tijdens het proces van de handschriftherkenning. Het systeem heeft uiteraard correcte transcripten en in dit geval ook diplomatische edities nodig om een taalmodel te creëren en om karakters en woorden te herkennen. Hiervoor wordt nu de WEMAL-editie van Hattem C5 gebruikt. Katrien Depuydt benadrukt dat het INL graag gebruikmaakt van de goede transcripties die door WEMAL gemaakt worden.

Binnen WEMAL bestaat al langer het idee om een woordenlijst aan te leggen met woorden die wel in de handschriften voorkomen, maar niet in de bestaande woordenboeken. Enkele transcribenten hebben al van dit soort lijsten gemaakt. Een dergelijk idee past niet binnen het huidige project van handschriftherkenning, maar er is binnen het INL wel een plan om online toegankelijke woordenboeken te voorzien van een interactief platform waarin bijvoorbeeld WEMAL-leden deze informatie kwijt kunnen. WEMAL-lid Edith Claessens is hiervoor de contactpersoon.

JAAP STAAL OVER FILOLOGISCHE VERKENNINGEN

Sinds dit jaar houdt Jaap Staal een weblog bij over filologische verkenningen. Eenieder die zich bezighoudt met filologie en daarover iets kwijt wil, kan terecht op deze website. De website heet met opzet 'verkenningen' en niet 'studies'. Er is met nadruk ruimte voor werk-in-wording en commentaar daarop.

Kijk voor meer informatie en de eerste bijdragen op <http://www.filologische-verkenningen.net/>

ORLANDA LIE OVER ACTIVITEITEN BINNEN WEMAL

Na een uitvoerige verkenningronde is de weg vrij voor een nieuw WEMAL-project: de Online Database Middelnederlandse Artesliteratuur. Frederiekje de

Jongh zal dit nieuwe WEMAL-project coördineren en heeft een aantal voorstellen gedaan voor de opzet van een dergelijke database. Er zal in overleg met Karina van Dalen-Oskam, Bart Besamusca en André Bouwman van het Clarin-project worden gekeken hoe de artesdatabase ingestoken kan worden bij bestaande databaseprojecten.

Een van de doelstellingen van WEMAL is het ontsluiten van Middelnederlandse artesteksten. Na de digitale editio princeps van de oudste Nederlands-talige encyclopedie *Van den proprieteyten der dinghen* (Jacob Bellaert, Haarlem 1485) wordt nu gewerkt aan de digitale editie van een vijftiende-eeuws verzamelhandschrift met artesteksten: Hattem C5. Dit handschrift ligt sinds enkele maanden in permanente bruikleen bij de UB van Utrecht, net als Hattem C3 en Hattem C4, waarover WEMAL-lid Roel van den Assem op dit moment zijn masterscriptie schrijft. De conservator van de UB Utrecht, Bart Jaski, is bereid om WEMAL een kijkje in de keuken te bieden en dus zal de volgende studiedag gecombineerd worden met een bezoek aan de UB Utrecht. De start van een nieuwe traditie?

Omdat coördinator Noor Versélewel de Witt Hamer afwezig is, praat Orlanda ons bij over Hattem C5, het project dat inmiddels zo goed als afgerond is. Op dit moment liggen de tachtig pagina's Franse tekst ter controle bij drie experts op het gebied van Oud- en Middelfrans van de KU Leuven. Hierna zal Noor nog een laatste correctieronde doen zodat Hattem C5 aan het eind van het jaar digitaal beschikbaar zal zijn via de WEMAL-website, het Huygens Instituut en het INL.

Als laatste een korte update vanuit het WEMAL-bestuur en de *W-mail*-redactie. In 2014 zal Orlanda met pensioen gaan. Zij is dan ook bezig met het afronden en overdragen van haar huidige werkzaamheden aan een nieuwe generatie. Zij blijft voorlopig nog bestuurslid. Daarnaast is er ruimte voor een nieuwe penningmeester, want Lenny Veltman heeft na jaren trouwe dienst aangekondigd te stoppen. Binnen het bestuur wordt op dit moment nagedacht of WEMAL een stichting of vereniging zou moeten worden.

En tot slot zoekt de redactie van *W-mail* versterking. Frederiekje de Jongh heeft al afscheid genomen en ook Noor Versélewel de Witt Hamer en Sacha Voogd hebben aangegeven op termijn te zullen stoppen. *W-mail* zal nog eenmaal in papieren vorm verschijnen en daarna digitaal verdergaan. Van belang is dat de nieuwe redactie goede connecties heeft binnen de academische wereld en daardoor op de hoogte is van scripties, promoties en dergelijke op artesgebied.

Moniek Vis

HATTEMSE HANDSCHRIFTEN IN UB UTRECHT

DE ONTDEKKING VAN DE HANDSCHRIFTEN

In 2013 is het precies dertig jaar geleden dat de Belgische professor Willy Braekman (1931-2006) in het tijdschrift *Volkskunde* de vondst van drie Hattemse handschriften aan het licht bracht. In februari van dat jaar had de Hattemse huisarts Jan Hendrik Sypkens-Smit (1913-2001) – die zelf ook publiceerde over medische geschiedenis – de handschriften bij Braekman onder de aandacht gebracht. Zij bevonden zich in de boekerij van het museum van de Stichting Oud-Hattem, in Hattem nabij Zwolle. Het toenmalige Streekmuseum ‘Oud-Hattem’ (Achterstraat 46-48) heet nu het Voerman Museum Hattem, genoemd naar vader en zoon Voerman, wier schilderijen het hart vormen van de collectie.

Sypkens-Smit gaf de handschriften aan Braekman in bruikleen, die ze beschreef en een aantal teksten eruit editeerde. Een overzicht van hun inhoud werd wat de Middelnederlandse teksten betreft in 1989 gepubliceerd in het *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur* van Ria Jansen-Sieben (pp. 346-350). De drie handschriften zijn nu beschikbaar gesteld voor onderzoek in de Universiteitsbibliotheek Utrecht. Het gaat om de drie handschriften met als signatuur Hattem C3, C4 en C5, uit de vijftiende en zestiende eeuw.

BEKNOPT INFORMATIE OVER DE HANDSCHRIFTEN

In zijn editie van de *Cirurgia of Hantgewerck int lichame der menschen* (1985) stelt Braekman dat Hattem C3 was samengesteld door Johannes Coninck. Gezien het taalgebruik plaatst hij de auteur in Brabant, in de tweede helft van de zestiende eeuw. Een als bindmateriaal ingebonden akte, geschreven namens de abt van het klooster van Sinte Gertrudis te Leuven, versterkt deze hypothese. Een latere bezitter was Andries van Malle. Op een van de bladen schrijft deze een huurovereenkomst, die wat vertelt over zijn leefomstandigheden als chirurg. Door middel van de moderne media kan worden aangevuld dat Andries van Malle, Wynantssone, chirurgijn, afkomstig uit Eeckeren (nu een wijk in Antwerpen), op 14 april 1559 als poorter van Antwerpen werd ingeschreven. Dit betekent dat we Conincks werk wat preciezer in de periode van ca. 1540 tot 1560 kunnen plaatsen. Verschillende andere aantekeningen doen Braekman vermoeden dat het handschrift zich in de zeventiende eeuw in de omgeving van Utrecht bevond. Het is echt een gebruikershandschrift, met allerhande toevoegingen,

De eerste bladzijde van handschrift Hattem C3.

doorgekraste teksten en afgescheurde bladen. Van de 263 pp. is iets meer dan 10% nu geëditeerd, en de meeste teksten zijn uit geen ander handschrift bekend. De nadruk ligt op medische recepten en tractaten.

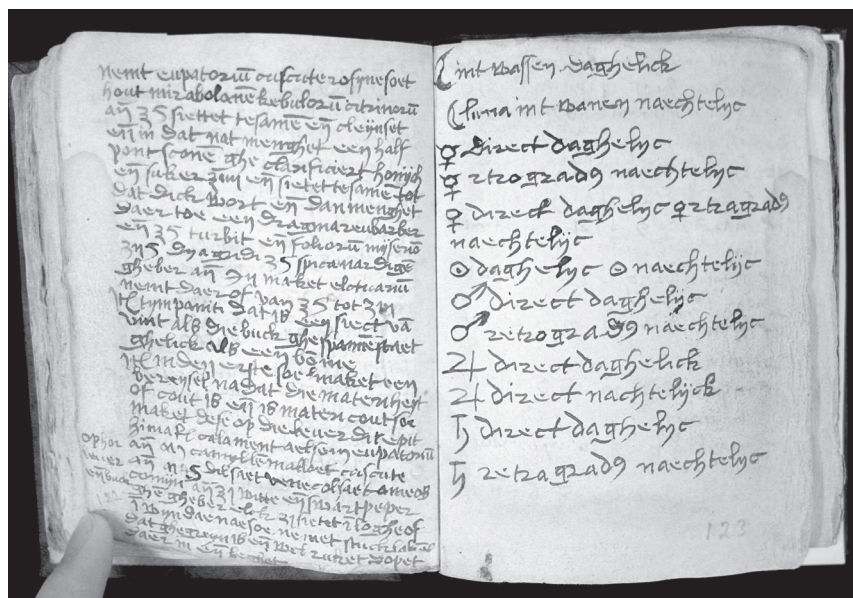
Hattem C4 is een handschrift van relatief klein formaat (138 x 104 mm) en telt 208 pp. Braekman noemt het een vademecum. Naast medische recepten en tractaten bevat het enkele teksten over astrologische ziektediagnose. Enkele teksten zijn in het Latijn. Alles is op verschillende momenten geschreven door dezelfde, vrij goed leesbare hand, die in de 16e eeuw wordt gedateerd. Bijna een kwart van het handschrift is in diverse publicaties door Braekman geëditeerd.

Over de digitalisering van Hattem C5 en het aansluitende editieproject werd al in *W-Mail* 11 nr. 1 (2010) bericht, en de voortgang daarvan in de volgende *W-mails*. Van de 562 pp. bleken niet de Middelnederlandse of de enkele Latijnse, maar vooral de vijf Franse teksten het weerbarstigste om te editeren. De onderwerpen zijn nog wat breder dan in C3 en C4, tot teksten over het maken van brandewijn en over cosmetica aan toe. Zo begint op p. 429 onder het kopje *Vanden hairre opt hooft* een uitwijding die laat zien dat de roep om cosmetische 'zorg' van alle eeuwen is: *Omme dat nyement volmaect en is Ende vele lieden hebben faute ende menigherhande dinck dat hem mistaet of messit ...* De teksten zijn door diverse handen geschreven en er zijn sporadisch ook latere gebruikersnotities.

Het is onbekend hoe de handschriften in Hattem terecht zijn gekomen. C3 heeft nog zijn originele band, C4 en C5 zijn door dezelfde persoon of firma in de moderne tijd ingebonden. Nader onderzoek kan hier wellicht meer over verduidelijken. Op initiatief van WEMAL werd Hattem C5 in 2010 naar de Universiteitsbibliotheek Utrecht gebracht om daar te worden gedigitaliseerd. Op verzoek van de leden van de editiegroep bleef het in de universiteitsbibliotheek ter inzage. Aangezien het Voerman Museum de faciliteiten ontbeerde om de andere handschriften ook goed te kunnen conserveren, te ontsluiten en beschikbaar te stellen, werd er gekeken of er een mogelijkheid was om ook C3 en C4 in de universiteitsbibliotheek onder te brengen. Er werd uiteindelijk besloten tot een langdurige bruikleen, zodat de handschriften formeel nog steeds in het bezit zijn van het Voerman Museum. In november 2012 werden de stukken ondertekend en werden C3 en C4 naar Utrecht vervoerd en daar in de universiteitsbibliotheek gecatalogiseerd en gedigitaliseerd. De drie Hattemse handschriften worden nu codicologisch bestudeerd door masterstudent Roel van den Assem, onder supervisie van Jos Biemans. De gedigitaliseerde reproducties van de drie handschriften zijn eenvoudig te vinden via <http://bc.library.uu.nl/node/674>.

Bart Jaski

Conservator handschriften Universiteitsbibliotheek Utrecht

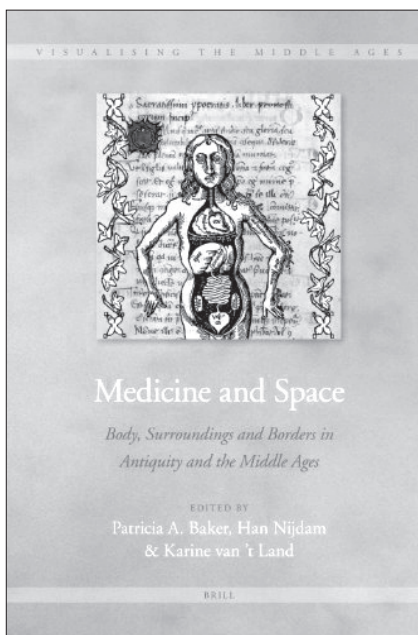

Bladzijde 122-123 van handschrift Hattem C4.

RECENT VERSCHENEN LITERATUUR EN RECENSIES

P.A. Barker, H. Nijdam en Karine van 't Land (ed.), *Medicine and Space. Body, Surroundings and Borders in Antiquity and the Middle Ages*. Leiden, 2011.

Informatie van de uitgever: "This volume contributes to medical history in Antiquity and the Middle Ages by significantly widening our understandings of health and treatment through the theme of space. The fundamental question about how space was conceived by different groups of people in these periods has been used to demonstrate the multi-variant understandings of the body and its functions, illness and treatment, and the surrounding natural and built environments in relation to health. The subject is approached from a variety of source materials: medical, philosophical and religious literature, archaeological remains and artistic reproductions. By taking a multi-disciplinary approach to the subject the volume offers new interpretations and methodologies to medical history in the periods in question. Contributors are Helen King, Michael McVaugh, Maithe Hulskamp, Glenda McDonald, Roberto Lo Presti, Fabiola van Dam, Catrien Santing, Ralph Rosen, and Irina Metzler."

P. Fleury Mottelay (transl.), *William Gilbert, De magnete*. New York, 1991.

A.M. Flusche, *The life and legend of Gerbert of Aurillac: The organbuilder who became pope Sylvester II*. Lewiston, NY, 2005.

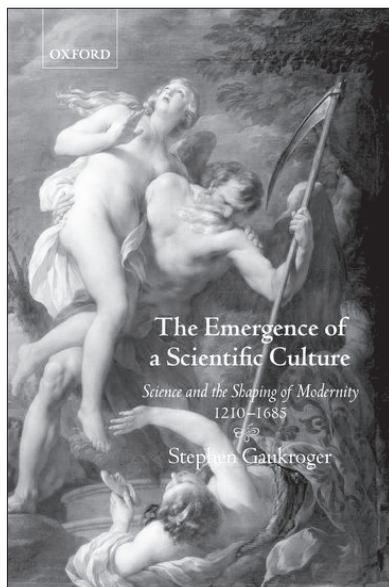
R. French en A. Cunningham, *Before science: the invention of the friars' natural philosophy*. Aldershot, 1996.

A. Funkenstein, *Theology and the scientific imagination: from the Middle Ages to the seventeenth century*. Princeton, NJ, 1986.

S. Gaukroger, *The emergence of a scientific culture: science and the shaping of modernity 1210-1685*. Oxford, 2006.

Informatie van de uitgever: "The West's sense of itself, its relation to its past, and its sense of its future have been profoundly altered since the 17th century as cognitive values generally have gradually come to be shaped around scientific ones. The issue is not just that science brought a new set of such values to the task of understanding the world and our place in it, but rather that it completely transformed the task, redefining the goals of enquiry. This is a distinctive feature of the development of a scientific culture in the West and it marks it out from other scientifically productive cultures. This book examines the first stage of this development, from the 13th-century introduction of Aristotelianism and its establishment of natural philosophy as the point of entry

into systematic understanding of the world and our place in it, to the attempts to establish natural philosophy as a world-view in the wake of the Scientific Revolution. It offers a conceptual and cultural history of the emergence of a scientific culture in the West from the early-modern era to the present. Science in the modern period is treated as a particular kind of cognitive practice and as a particular kind of cultural product, with aim to show that if we explore the connections between these two, we can learn something about the concerns and values of modern thought that we could not learn from either of them taken separately."

J. Gies en F. Gies, *Cathedral, forge and waterwheel: technology and invention in the Middle Ages*. London, 1995.

J. Gimpel, *The medieval machine: the industrial revolution of the Middle Ages*. London, 1992.

E. Grant, *A sourcebook in medieval science*. Cambridge, MA, 1974.

E. Grant, *God and reason in the Middle Ages*. Cambridge, 2001.

Informatie van de uitgever: "The Age of Reason associated with the names of Descartes, Newton, Hobbes, and the French philosophers, actually began in the universities that first emerged in the late Middle Ages (1100 to 1600) when the first large scale

institutionalization of reason in the history of civilization occurred. This study shows how reason was used in the university subjects of logic, natural philosophy, and theology, and to a much lesser extent in medicine and law. The final chapter describes how the Middle Ages acquired an undeserved reputation as an age of superstition, barbarism, and unreason.”

E. Grant, *Much ado about nothing: theories of space and vacuum from the Middle Ages to the Scientific Revolution*. Cambridge, 1981.

E. Grant, *Planets, stars and orbs: the medieval cosmos, 1200-1687*. Cambridge, 1994.

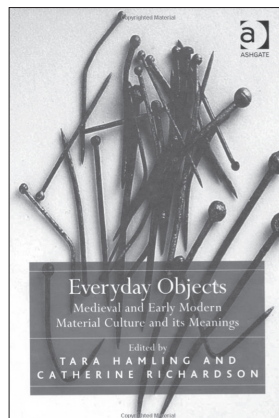
E. Grant, *The foundations of modern science in the Middle Ages: their religious, institutional and intellectual contexts*. Cambridge, 1996.

J. Hackett, ‘Roger Bacon: his life, career and works.’ In: J. Hackett (ed.), *Roger Bacon and the sciences: commemorative essays*. Leiden, 1997.

T. Hamling en C. Richardson (eds.), *Everyday Objects: Medieval and Early Modern Material Culture and its Meanings*. Farnham, 2010.

Y. Haskell (ed.), *Diseases of the Imagination and Imaginary Disease in the Early Modern Period*. Turnhout, 2011.

Uit de recensie van N. Archambau in The Medieval Review [tmrl@indiana.edu] 12.10.16: “Books of collected essays are at their best when they allow readers to enter into the conversation of specialists and see how they develop both broad themes and specific issues. *Diseases of the Imagination and Imaginary Disease in the Early Modern Period* brings together excellent essays on a long list of diseases, including madness, melancholy, possession, hypochondria, lycanthropy, vampirism, and fatigue. These are diseases, as the title suggests, of the imagination, but which also could be dismissed as imaginary. Because of this diversity, the book has something for those interested in emotion, magic, witchcraft, and medical practice. And the essays often cross the boundaries of these topics in useful ways. What links these diverse diseases in the broadest sense is the imagination. For the early modern period (as well as much of the medieval), the imagination was a rational faculty located in the brain and responsible for making sense of sensory information. This faculty could become diseased when the bodily organs produced too much mist

and vapor. The obscuring vapor rose to the head and could create the diverse false imaginings. This simple definition belies the complexity of how theologians, natural philosophers, physicians, and sufferers used the imagination to understand behavior and thought, however. The introductory apparatus (preface, introduction, and envoi – which one can usefully read before as well as after the essays) starts the conversation about who defines imagination at various historical moments and how it appears in diverse genres. The essays then dig deep into particular sources to look at imagination through the words of healing practitioners, theologians, sufferers, family, and legal officials from the fifteenth through the eighteenth centuries.”

Geneeskunde in Nederlandstalige teksten tot 1600. Handelingen van het zesde symposium ‘geschiedenis der geneeskundige wetenschappen’, ingericht door de Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België op 20 maart 2004. Brussel, 2012.

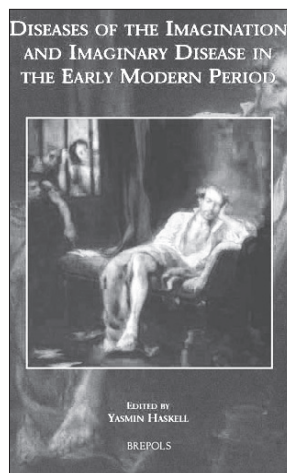
Deze bundel begint met een bijdrage van Ria Jansen-Sieben over volkstalige medische literatuur in de middeleeuwse Nederlanden. Johannes Gottfried Mayer gaat in op de situatie in Duitsland rond 1500, Danielle Jacquari bespreekt de Franstalige medische teksten. Erwin Huizenga geeft een inkijkje in de te boek gestelde chirurgische kennis, waar Gundolf Keil zich verdiept in Yeperman. Gynaecologie en verloskunde komen aan bod in een artikel van Michel Thiery, waarna er aandacht is voor de Middelnederlandse voedings- en gezondheidsregels in een bijdrage van Johanna Maria van Winter. Het laatste artikel in de bundel is van de hand van Hans L. Houtzager; hij bespreekt een keuze uit medische boekwerken en gezondheidsadviezen vóór 1600.

R. Kieckhefer, *Magic in the Middle Ages*. Canto-edition. Cambridge, 2000.

C.S. Lewis, *The discarded image: an introduction to medieval and renaissance literature*. Cambridge, 1994.

D.C. Lindberg, *Theories of vision from Al-Kindi to Kepler*. Chicago, 1976.

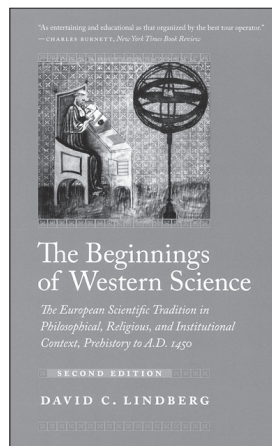
D.C. Lindberg, *Science in the Middle Ages*. Chicago, 1978.

D.C. Lindberg, *The beginnings of western science: the European scientific tradition in philosophical, religious and institutional context, Prehistory to Ad 1450*. 2nd edition. Chicago, 2007.

Informatie van de uitgever: "When it was first published in 1992, *The Beginnings of Western Science* was lauded as the first successful attempt ever to present a unified account of both ancient and medieval science in a single volume. Chronicling the development of scientific ideas, practices, and institutions from pre-Socratic Greek philosophy to late-Medieval scholasticism, David C. Lindberg surveyed all the most important themes in the history of science, including developments in cosmology, astronomy, mechanics, optics, alchemy, natural history, and medicine. In addition, he offered an illuminating account of the transmission of Greek science to medieval Islam and subsequently to medieval Europe.

The Beginnings of Western Science was, and remains, a landmark in the history of science, shaping the way students and scholars understand these critically formative periods of scientific development. It reemerges here in a second edition that includes revisions on nearly every page, as well as several sections that have been completely rewritten. For example, the section on Islamic science has been thoroughly retooled to reveal the magnitude and sophistication of medieval Muslim scientific achievement. And the book now reflects a sharper awareness of the importance of Mesopotamian science for the development of Greek astronomy. In all, the second edition of *The Beginnings of Western Science* captures the current state of our understanding of more than two millennia of science and promises to continue to inspire both students and general readers."

D.C. Lindberg en R.L. Numbers (ed.), *God and nature: historical essays on the encounter between christianity and science*. Berkeley, 1986.

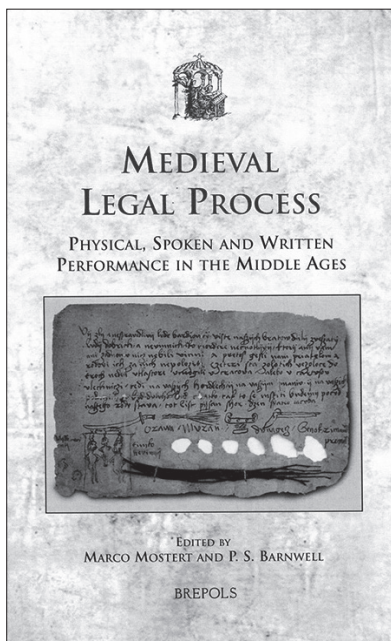
D.C. Lindberg en R.L. Numbers (ed.), *When science and christianity meet*. Chicago, 2003.

D. Luscombe, *Medieval thought*. Oxford, 1997.

M. Mostert en P.S. Barnwell, *Medieval Legal Process: Physical, Spoken and Written Performance in the Middle Ages*. Turnhout, 2011.

Uit de recensie van G. Koziol in The Medieval Review [tmr@indiana.edu] 12.09.02: "Given that its fifteen articles cover everything from the Salian and Alemannic laws to Polish bandits and Silesian monastic foundations, a limited number of recurring

themes make this a surprisingly coherent collection. First, although written documentation was always important, it was only rarely necessary or sufficient (and even then only in late and limited contexts): charters never sufficed to prove title; written records of oaths did not normally establish the full terms of agreements; written laws did not contain all the law or all that was necessary for conducting legal procedures. Second, because so much of the work of law and politics was done on the basis of testimony and personal relationships and obligations, law and politics were conducted publicly, in ways that made their engagements memorable. Third, documents were therefore invariably presented (and often written) in public settings, as elements of social practices that used writing in ways that were performative. Fourth, as a result, historians cannot use surviving documents as if they give the whole story of any action they record. Charters, oath-texts, and laws always had a performative element that is either concealed by the written text or alluded to in formulas that can be misunderstood if their performative implications are not recognized. As this summary indicates, the essays of *Medieval Legal Process* participate in a recent turning away from maximalist understandings of medieval 'literacy', as historians reject the polarities of 'oral' and 'literate' (the very terms being problematic in medieval contexts) and seek to understand writing (and reading) as complementary elements of conjoined practices. As part of a related re-revisionism, several of the articles hold that we should trust signs of 'performativity' conveyed by written texts more than was done by revisionists who tended to dismiss them as literary conceits."

M. Mostert, *A Bibliography of Works on Medieval Communication*. Turnhout, 2012.

Uit de recensie van S.G. Bruce in *The Medieval Review* [tmrl@indiana.edu] 13.05.03: "This extensive and nuanced bibliography of scholarship on communication in medieval Europe and beyond stands on the shoulders of Marco Mostert's two previous bibliographical compendia: *Communicatie in de Middeleeuwen* (1995), which presented 702 titles; and *New Approaches to Medieval Communication* (1999), which boasted 1580 titles. The volume under review dwarfs these earlier books, both in terms of its size (a staggering 6843 titles) and the breadth of the topics that it covers. Mostert con-

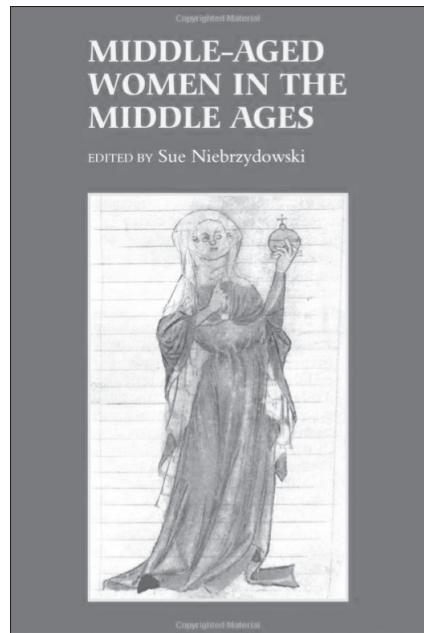
strues 'communication' in the broadest sense possible and this makes the volume very useful, even for medievalists who might not otherwise identify their research agendas with communication. His short introduction surveys the historiography of medieval communication studies, a field that has grown exponentially in the last four decades, in no small part due to a burgeoning interest in orality and literacy, particularly among English- and German-speaking historians.

The analysis of written texts, especially how they were copied and organized, has played a dominant role in this historiography, but to his credit Mostert believes that the study of communication implicates specialists in medieval art, music and literature as well."

S. Niebrzydowski (ed), *Middle-Aged Women in the Middle Ages. Gender in the Middle Ages*. Woodbridge, 2011.

Uit de recensie van L.E. Mitchell in *The Medieval Review* [tmlr@indiana.edu] 12.09.24: "The body of work on medieval women grows exponentially each year, yet few monographs or essay collections focus on the topic identified by the title of this book: women in their middle years. This slim volume of eight essays, with an introduction by the editor (who is also one of the authors of an article), attempts to unpack some essential issues having to do with the identification of 'middle age' for women in the medieval period. Most of the authors focus on depictions of older women in literature or in relation to literary tropes, although a few of the articles delve more deeply into the lives of specific women who have left writings created while in middle age.

Beginning with the editor's introduction, one of the ongoing concerns throughout the volume is that the notion of 'middle age' is not clearly defined or articulated in the period, so any imposition of such a characterization on the subjects of the articles is one mediated by modern perceptions. Niebrzydowski introduces this rather thorny issue by discussing extensively the classical and medieval definitions of the 'ages of man' – usually comprised of three to seven stages of life from infancy to decrepitude. She (and the other authors who mention this point) must, however, admit that the main subject for these definitions is male. Aristotle's blatant lack of interest in women is legendary; Augustine et alia who followed were just as disengaged. Even Jacques's famous speech from *As You Like It*

refers only to men. Therefore the attempt to sandwich women into these definitions is problematic from the beginning. Niebrzydowski does, however, discover one reference to middle age that is both medieval in origin and specifically addresses women. Once past the age of nubile fertility, women become 'bene-straw': dried up husks. This rather unattractive description (indeed, it is deliberately disparaging) is the only one she can find that refers specifically to women.

Therefore, unlike descriptions of men at middle age as being in their intellectual and even physical prime, middle-aged women are shriveled husks of their former beauty and lusciousness.

The other authors in the volume also struggle with these kinds of definitions, but like the editor they, in the end, abandon the attempt to identify a purely medieval conception of middle age in favor of a loose modern-day convention: middle age for women begins around the age of forty and continues to about the age of sixty, straddling the time when most women experience menopause. They all justify this definition on the basis of other life-stage categories – such as maiden, wife, widow – that roughly corresponded to the age-based distinctions now in common use.

Each of the articles approaches different aspects of womanhood and women's experience. The authors sometimes find themselves having to shoehorn the category of middle-aged women into a focus that doesn't fit comfortably into the schema but all take a stab at it. Some are certainly more successful than others. [...]

This book doesn't claim to be the last word on middle-aged women in the Middle Ages; nevertheless there are some challenging and provocative moments in the essays. There are also some rather surprising omissions, in both subject and bibliography. For example, although referred to by many of the authors, the preeminent middle-aged woman, the Wife of Bath, does not have an essay of her own, even though references to her admitted that Alysoun's perspective on her golden years directly contradicts the cultural tropes of women's dryness and lack of sexuality. A glaring omission in the bibliography is Joel Rosenthal's *Old Age in Late Medieval England* (U of Penn Press, 1996). While Rosenthal certainly focuses more or less exclusively on men in his work, his methodology and conclusions could have provided a useful dialectical tool for the authors in this volume. This collection is worth perusing, but the topic is ripe for expansion and further exploration, using a wider range of methodologies and approaches."

M.A. Ryan, *A Kingdom of Stargazers: Astrology and Authority in the Late Medieval Crown of Aragon*. Ithaca, 2011.

Uit de recensie van E. Ramírez-Weaver in *The Medieval Review* [tmrl@indiana.edu] 12.06.17: "Late medieval spheres of power and influence, regulated pathways to education and knowledge, and sanctioned ideas of science relied upon traditional theological doctrines and rapidly changing late feudal ideas of an appropriately constituted court. Although appeals to Christian orthodoxy often give the illusion of a courtly consensus concerning various approaches to the study and practice of astrological tradition, in fact the institutional structures of late medieval life were often interpreted in diverse ways relevant to specific sites, revealing as much about the royal families

as their subjects and objects of scientific inquiry. Michael Ryan's excellent book grapples seriously with each of these aspects of the complicated nexus of overdetermined motivations for astrological study in the lands under the aegis of the Crown of Aragon. Tracking the trans-generational developments in occult celestial study through three successive kings, Pere (d. 1387), Joan (d. 1396), and Marti (d. 1410), the emphasis upon the royal family importantly situates the primary locus for the adjudication of the acceptability of star study within the courtly structures surrounding these Aragonese sovereigns.

Spiritual authority and scientific knowledge in late medieval Aragon remained within the purview of a sanctioned elite cadre of courtiers who maintained the monarch at their nexus. Placing these changing yet fundamental courtly structures at the origin of his analysis provides a historically astute

model for others to follow that tempers the role of the Church and nuances the processes which gave rise to discrete technical or intellectual types of knowledge, reifying social pressures through royal sanction or dissent. As a useful survey and focused review of individual texts, Ryan's book supplies a helpful complement to a burgeoning literature, fostered in part by the Pennsylvania State University Press, *Magic in History Series*; consider, for example, recent and classic books such as Jean-Patrice Boudet, *Entre science et nigromance: Astrologie, divination et magie dans l'Occident médiéval (XIIe-XVe siècle)*, Richard Kieckhefer, *Forbidden Rites: A Necromancer's Manual of the Fifteenth Century* and Benedek Láng, *Unlocked Books: Manuscripts of Learned Magic in the Medieval Libraries of Central Europe*."

M. Shank (ed.), *The scientific enterprise in Antiquity and Middle Ages: readings from Isis*. Chicago, 2000.

Frederiekje de Jongh en Sacha Voogd

WEMAL

BESTUUR

Orlanda S. Lie, voorzitter

University College Utrecht
Postbus 80145, 3508 TC Utrecht
030-2539980
o.s.h.lie@uu.nl

Moniek Vis, secretaris

en ledenadministratie
moniekvis@gmail.com

Lenny Veltman, penningmeester

(aftredend)
010-4614030
lm.veltman@kpnplanet.nl

Arjan van Dixhoorn

(aantredend)

WEBSITE-BEHEER

Andrea van Leerdam

(webredacteur faculteit Geesteswetenschappen Universiteit Utrecht)
a.e.vanleerdam@uu.nl

De adreslijst van de leden wordt op verzoek per e-mail toegezonden.
Contributie: € 10,- per jaar

COLOFON

W-MAIL

Tijdschrift van de Werkgroep
Middel nederlandse Artesliteratuur
(WEMAL)
ISSN 1570-6133
Jaargang 14 (2013) nummer 1

REDACTIE

Noor Versélewel de Witt Hamer

040-2065220
noorvdwh@planet.nl

Sacha Voogd

06-41278315
svoogd@xs4all.com

VORMGEVING EN DRUK

Teo van Gerwen Design, Waalre

Omslagillustratie uit: A. Roob, *Alchemie & mystiek*. Keulen 1997, p. 282.